

The Political Economy of State-Building during the Reza Shah Period and Its Impact on Iran's Diplomatic Balancing Approach

Shirin Cheraghian ¹

Siamak Bahrami ²

Hamid Reza Saiedinezhad ³

(Received: 13/05/2025 - Accepted: 28/08/2025)

DOI: 10.22034/dpiq.2026.566182.1068

Extended Abstract

Introduction

The period of Reza Shah Pahlavi's rule (1925–1941) represents a decisive turning point in the political and economic trajectory of

1. PhD student, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Kermanshah Azad University, Kermanshah, Iran. (Shirin.cheraghyan@iau.ir)

Orcid Code: <https://orcid.org/0009-0000-2444-0500>

2. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Kermanshah Azad University, Kermanshah, Iran. (Sbahrami59@iau.ac.ir)

Orcid Code: <https://orcid.org/0009-0002-7367-7330>

3. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Kermanshah Azad University, Kermanshah, Iran. (Saeedyneshad@iau.ac.ir)

Orcid Code: <https://orcid.org/0000-0001-9276-9199>

modern Iran and marks the emergence of a new state-centered order within the country's political economy. This era developed in the aftermath of political fragmentation, foreign intervention, and institutional weakness inherited from the late Qajar period. Under these circumstances, the consolidation of political authority and the pursuit of rapid modernization were regarded as necessary conditions for national independence and state survival.

During this period, the Iranian government attempted to transform the country's administrative, economic, and social structures through a state-led modernization program influenced by Western models and modernist ideas. These reforms were implemented through the expansion of state institutions, infrastructural development, and increasing government intervention in economic affairs. As a result, the foundations of a centralized and authoritarian state gradually emerged.

Understanding the interaction between modernization policies, modernist intellectual currents, and the formation of an authoritarian state is therefore essential for analyzing the political economy of Iran during this period. Accordingly, this research seeks to examine the political economy of the Reza Shah era and to explain how state-led modernization policies influenced economic development, domestic governance, and Iran's foreign policy orientation.

Literature Review

Studies concerning Iran's political economy during the early twentieth century have primarily focused on modernization policies, state-building processes, and the transformation of traditional social structures. Many scholars emphasize the role of the authoritarian state in implementing modernization programs and restructuring economic institutions.

A number of historical studies have examined the administrative and institutional reforms introduced during the Reza Shah period,

particularly the expansion of bureaucracy, the establishment of modern legal institutions, and the centralization of political authority. These studies highlight how modernization policies contributed to the formation of a centralized political structure and a state-dominated economic system.

Other research has focused on the intellectual foundations of modernization in Iran, particularly the influence of modernism and nationalist thought on the political elite. These studies argue that the modernist worldview of political leaders played an important role in shaping economic development strategies and the expansion of state intervention in the economy.

Despite these contributions, relatively limited attention has been paid to the relationship between the political economy of the Reza Shah era and Iran's foreign policy orientation. In particular, the interaction between authoritarian state structures, modernization strategies, and diplomatic behavior remains insufficiently explored. Therefore, this study seeks to address this gap by examining how domestic political economy influenced Iran's diplomatic strategies and international positioning.

Methodology

The present research adopts a historical-analytical approach. Data collection is primarily based on library research and the examination of historical documents, scholarly articles, and academic books related to Iran's political economy and modernization during the Reza Shah period.

The theoretical framework of the study is based on the concepts of the authoritarian state and top-down modernization. These concepts provide analytical tools for understanding how modernization and economic development policies were implemented through centralized state authority rather than through participatory or socially driven processes.

Through qualitative analysis of institutional reforms, economic policies, and diplomatic practices, the study examines the relationship between political centralization, modernization strategies, and economic governance in Iran during the early twentieth century.

Results

The findings of this research indicate that the political economy of the Reza Shah era was shaped by a close relationship between political centralization and modernization-oriented development policies. Inspired by Western models of modernization and modernism, the Iranian government expanded state institutions and strengthened administrative structures in order to promote economic development. The expansion of bureaucracy, the creation of modern legal and administrative institutions, and increased state control over key economic sectors led to the formation of a semi-modern economic system characterized by strong state intervention and limited market autonomy. Within this framework, the authoritarian state played a central role in directing economic activities and implementing modernization programs.

At the same time, traditional social forces such as tribal authorities and religious institutions were gradually weakened or subordinated to the central government. In the sphere of foreign policy, this political-economic structure encouraged a pragmatic and strategic diplomatic approach aimed at balancing relations among major powers while seeking external resources to support national economic development.

Discussion

The experience of modernization in Iran during the Reza Shah period demonstrates the complex interaction between state authority, modernist ideology, and economic transformation. The state sought to accelerate economic development by adopting centralized policies and strengthening bureaucratic institutions. However, this process

occurred in a context where civil society remained weak and social participation in political and economic decision-making was limited. As a result, modernization policies were implemented primarily through top-down mechanisms controlled by the authoritarian state. Although these policies contributed to infrastructural expansion and institutional development, they also reinforced patterns of centralized governance and state dominance over economic activities. Furthermore, the political economy of this period significantly influenced Iran's diplomatic behavior. The government adopted a pragmatic foreign policy aimed at balancing relations with major powers while using international engagement as a means to advance modernization and economic development goals. However, reliance on external actors also exposed the country to international pressures and geopolitical constraints.

Conclusion

The political economy of the Reza Shah period played a crucial role in shaping the foundations of the modern Iranian state. Through centralized governance and modernization policies inspired by modernist ideas, the government established new administrative institutions and promoted economic development.

However, the dominance of the authoritarian state and the limited participation of social institutions created structural imbalances within the development process. The absence of strong intermediary institutions and civil society organizations restricted the prospects for inclusive and sustainable economic development.

Consequently, the legacy of this period can be observed in the enduring patterns of centralized governance, state intervention in economic affairs, and security-oriented political structures in Iran. The experience of top-down modernization during the Reza Shah era therefore highlights the long-term implications of authoritarian

development strategies for both domestic governance and the broader political economy of modern Iran.

Keywords: Political Economy, Modernization, Modernism, Authoritarian State, Economic Development

How to Cite: Cheraghyan,S , Bahrami,S and Saeedynnezad,H . (2025). The Political Economy of State-Building during the Reza Shah Period and Its Impact on Iran's Diplomatic Balancing Approach. (e244993). *Diplomatic Interactions*, 3(11), 297 - 330. e244993 doi: 10.22034/dpiq.2026.566182.1068

اقتصاد سیاسی دولت‌سازی در عصر رضاشاه و بازتاب آن در الگوی موازنه‌سازی دیپلماتیک ایران

شیرین چراغیان^۱ - سیامک بهرامی^۲ - حمیدرضا سعیدی‌نژاد^۳

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳ - تاریخ تصویب: ۱۴۰۴/۰۶/۰۶)

DOI: 10.22034/dpiq.2026.566182.1068

چکیده

دوران حکومت رضاشاه پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۲۰) یکی از نقاط عطف در تاریخ تحولات اقتصادی و سیاسی ایران معاصر به شمار می‌آید. اقتصاد سیاسی این دوره نه تنها تحت تأثیر سیاست‌های مدرنیزاسیون و تمرکز قدرت بود، بلکه از زمینه‌های اجتماعی و تحولات فکری نیز اثر پذیرفت و همین مجموعه، جهت‌گیری‌های دیپلماتیک این دوره را نیز شکل داد. در این مقاله تلاش می‌شود با تکیه بر تحلیل عوامل اجتماعی-سیاسی، ماهیت اقتصاد سیاسی رضاشاه بررسی شود. در این راستا، نقش ساختارهای اجتماعی سنتی، گفتمان تجددگرایی، تمرکزگرایی دولت و استقرار نظام بوروکراتیک نوین در شکل‌گیری یک اقتصاد متمرکز، دولتی و شبه‌مدرن تحلیل می‌شود. همچنین نشان داده می‌شود که چگونه این الگو، دیپلماتیک دوره رضاشاه را در قالب راهبرد دیپلماتیک محاسبه گرانه و مبتنی بر الگوی تعامل خارجی گزینشی به سمت موازنه‌سازی و اتکای محدود بر قدرت‌های بزرگ سوق داد. چارچوب نظری پژوهش بر مفاهیم «دولت اقتدارگرا» و «مدرنیزاسیون از بالا» استوار است و روش آن تحلیلی-تاریخی می‌باشد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه از پیوند تنگاتنگ میان تمرکز قدرت سیاسی و هدف‌گذاری برای توسعه اقتصادی بر اساس مدل‌های غربی نشأت می‌گیرد، اما این مسیر به دلیل ضعف نهادهای اجتماعی و مشارکت عمومی، بیشتر به دولت‌سالاری اقتصادی و دیپلماتیک متکی بر منطق سیاست خارجی قدرت‌های بزرگ منجر شد تا توسعه‌ای متوازن و پایدار. **واژگان کلیدی:** اقتصاد سیاسی، مدرنیزاسیون، تجددگرایی، دولت اقتدارگرا، توسعه اقتصادی، دیپلماتیک.

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه آزاد کرمانشاه، کرمانشاه، ایران
(Shirin.cheraghy@iau.ir)

Orcid Code: <https://orcid.org/0009-0000-2444-0500>

۲. استادیار گروه علوم سیاسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران
(Sbahrami59@iau.ac.ir)

Orcid Code: <https://orcid.org/0009-0002-7367-7330>

۳. استادیار گروه علوم سیاسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران
(Saeedynzhad@iau.ac.ir)

Orcid Code: <https://orcid.org/0000-0001-9276-9199>

مقدمه

دوره حکومت رضاشاه پهلوی یکی از مهم ترین مقاطع در تاریخ تحولات ساختاری ایران به شمار می‌رود؛ دوره‌ای که در آن سیاست‌گذاری‌های نوین با هدف ایجاد دولت مدرن و تجددطلب، بنیان‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشور را دگرگون کرد. در این میان، اقتصاد سیاسی رضاشاه جلوه‌ای از پیوند عمیق میان تحولات اجتماعی-سیاسی و جهت‌گیری‌های اقتصادی است. پیوندی که بر شکل‌گیری نوعی دیپلماسی محاسبه‌گرانه و مبتنی بر موازنه قدرت اثر گذاشت بررسی این پیوند و شناسایی عواملی که بر آن تأثیرگذار بوده‌اند، می‌تواند درک بهتری از فرآیند نوسازی اقتدارگرایانه و نتایج آن در ایران معاصر ارائه دهد. پس از کودتای ۱۲۹۹، رضاشاه با تکیه بر حمایت ارتش و نخبگان مدرن‌گرا، درصدد ایجاد دولتی متمرکز، بوروکراتیک و کارآمد برآمد که نه تنها امنیت و نظم را در کشور برقرار سازد، بلکه پایه‌گذار توسعه‌ای به سبک غربی باشد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۵۳). این دولت جدید، در تقابل با ساختار سنتی قدرت و روابط اقتصادی پیشین، سیاست‌هایی را در پیش گرفت که نتیجه آن ظهور نوعی «اقتصاد سیاسی متمرکز و دولت‌سالار» بود. اما شکل‌گیری این الگو صرفاً ناشی از اراده سیاسی نبود، بلکه زمینه‌های اجتماعی و تاریخی متعددی در بستر آن نقش‌آفرینی کردند و زمینه‌هایی که هم‌زمان منطق تعامل خارجی دولت را نیز تعریف نموده و دیپلماسی دوران رضاشاه را به سوی اتکای گزینشی بر قدرت‌ها و کوشش برای کسب استقلال نسبی در عین وابستگی ساختاری سوق دادند.

ساختار طبقاتی جامعه ایران در آستانه حکومت رضاشاه، عمدتاً متشکل از اشراف زمین‌دار، روحانیت، تجار بازار و توده‌های روستایی بود. با فروپاشی قدرت سنتی قاجار و گسترش نفوذ نیروهای مدرن‌گرا، نخبگان جدیدی از دل ارتش، بوروکراسی و روشنفکران پدید آمدند که داعیه‌دار تجدید و اصلاحات بودند (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۸۹). این تحولات اجتماعی، بستری مناسب برای پذیرش الگوی توسعه‌ای از بالا و هدایت‌شده از سوی دولت فراهم کرد؛ الگویی که نه بر پایه مشارکت عمومی، بلکه بر اقتدار سیاسی، ملی‌گرایی و حذف نیروهای میانجی استوار بود. همین الگو در عرصه سیاست خارجی نیز بازتاب یافت

اقتصاد سیاسی دولت‌سازی در عصر رضاشاه و بازتاب آن در ... ۳۰۵

و دیپلماسی دوران رضاشاه را به سمت دوری از وابستگی آشکار و در عین حال بهره‌گیری ابزاری از رقابت قدرت‌های بزرگ هدایت کرد. از سوی دیگر، وضعیت اقتصادی ایران نیز در دهه‌های پایانی قاجار بحرانی بود. فقدان زیرساخت‌های صنعتی، اقتصاد معیشتی، سلطه نیروهای سنتی بازار و عدم تمرکز مالی از جمله عواملی بود که رضاشاه را به سمت مداخله مستقیم دولت در عرصه اقتصاد سوق داد. تأسیس بانک ملی، راه‌آهن سراسری، و شرکت‌های دولتی نمونه‌هایی از تلاش‌های دولت در این راستا بود (فردوست، ۱۳۷۱: ۲۱۴). اما این اقدامات نه بر مبنای رقابت آزاد و بخش خصوصی، بلکه از مسیر تمرکز مالکیت و مدیریت در دست دولت شکل گرفت. از منظر سیاسی نیز تمرکز قدرت در دست شاه و تضعیف نهادهای سنتی و نمایندگی (مانند مجلس) موجب شد تا مسیر نوسازی اقتصادی با کم‌ترین مقاومت و مشارکت عمومی دنبال شود. این ویژگی، اقتصاد سیاسی رضاشاه را به الگویی اقتدارگرا و بالا به پایین تبدیل کرد، که اگرچه در کوتاه‌مدت به تثبیت نظم و توسعه برخی زیرساخت‌ها انجامید، اما در بلندمدت با چالش‌هایی چون تمرکزگرایی، فساد و ناپایداری همراه شد (میلانی، ۱۳۸۴: ۹۸). نکته قابل توجه اینکه، این ساختار در عرصه سیاست خارجی نیز اثرگذار بود و نوعی دیپلماسی «توسعه‌محور» اما «اقتدارگرایانه» را پدید آورد که بیش از آنکه به مشارکت نهادهای اجتماعی متکی باشد، به تصمیم‌های متمرکز شاه وابسته بود.

پرسش اصلی مقاله آن است که کدام عوامل اجتماعی و سیاسی بیشترین تأثیر را بر شکل‌گیری ماهیت اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه داشته‌اند؟ و این ماهیت چگونه جهت‌گیری‌های دیپلماسی دوره را تحت تأثیر قرار داده است؟ در پاسخ به این پرسش، فرضیه اصلی آن است که ترکیب تمرکز قدرت سیاسی، تجددگرایی از بالا، و ضعف نهادهای میانجی اجتماعی، به شکل‌گیری الگویی از اقتصاد سیاسی اقتدارگرا و متمرکز انجامید که مسیر دیپلماسی این دوره را نیز تعیین نمود.

طرح مساله

اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه پهلوی صرفاً حاصل تصمیم‌های فردی دولت یا الزامات فنی توسعه نبود، بلکه در بستری از هنجارها، ارزش‌ها و ترجیحات اجتماعی - سیاسی شکل

گرفت که ریشه در تحولات پس از انقلاب مشروطه و پیامدهای جنگ جهانی اول داشت. فروپاشی نظم سیاسی قاجاری، ضعف قدرت مرکزی، هرج و مرج اقتصادی، مداخلات خارجی و ناتوانی دولت در انباشت اقتصادی، جامعه ایرانی را به سوی نوعی ترجیح مسلط سوق داد که می‌توان آن را «انباشت سیاسی» نامید؛ ترجیحی که نظم، امنیت، تمرکز قدرت و یکپارچگی ملی را بر سایر ملاحظات، از جمله انباشت اقتصادی بازارمحور، مقدم می‌داشت. در چنین زمینه‌ای، ظهور رضاشاه به مثابه پاسخی به این هنجارهای مسلط قابل فهم است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که این ترجیح اجتماعی - سیاسی چگونه بر ماهیت اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه اثر گذاشت و چه نوع رابطه‌ای میان دولت، نیروهای اجتماعی و ساختار اقتصادی برقرار شد. به بیان دیگر، اقتصادی که در این دوره شکل گرفت تا چه اندازه بازتاب هنجارهای انباشت سیاسی بود و چگونه حدود مداخله دولت، نقش بخش خصوصی، مسیر صنعتی شدن و شکل‌گیری یا تضعیف طبقات اجتماعی مختلف را تعیین کرد. این مقاله می‌کوشد نشان دهد که اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه نه صرفاً گذار خطی از مناسبات فئودالی به سرمایه‌داری، بلکه محصول برهم‌کنش میان هنجارهای پیشینی جامعه، نیاز به بازسازی اقتدار سیاسی و الزامات دیپلماسی و سیاست خارجی دولت نوپای پهلوی بود. از این منظر، پرسش محوری آن است که ریشه‌های اجتماعی اقتصاد سیاسی این دوره چه بوده و تا چه حد آثار آن فراتر از دوران رضاشاه در ساختار اقتصادی و دیپلماسی ایران تداوم یافته است.

مرور ادبیات پژوهش

آثار مرتبط با اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه را می‌توان در یک تقسیم‌بندی کلان در سه دسته جای داد: نخست پژوهش‌هایی که متغیرهای خارجی را عامل اصلی شکل‌گیری اقتصاد سیاسی این دوره می‌دانند؛ دوم آثاری که بر متغیرهای داخلی تأکید دارند؛ و سوم مطالعاتی که بر تعامل هم‌زمان عوامل داخلی و خارجی تمرکز کرده‌اند. در درون هر یک از این رویکردها نیز تمایزی میان آثاری که صرفاً بر متغیرهای مادی (مانند ساختار تولید، درآمدهای دولت، تجارت خارجی و صنعت) تکیه دارند و آثاری که متغیرهای غیرمادی (هنجارها، ایدئولوژی، نهادها و گفتمان‌های سیاسی) را مؤثر می‌دانند، قابل مشاهده است.

اقتصاد سیاسی دولت‌سازی در عصر رضاشاه و بازتاب آن در ... ۳۰۷

گزارش‌ها و آثار کلاسیک مانند اثر آرتور میلسپو و گزارش‌های تجاری بریتانیا، تصویری نسبتاً دقیق از وضعیت مالی، ساختار تولید، سیاست‌های صنعتی و نقش دولت در اقتصاد دوران رضاشاه ارائه می‌دهند. این آثار نشان می‌دهند که اقتصاد ایران در آغاز پهلوی اول عمدتاً کشاورزی و پیشاسرمایه‌داری بود و صنعتی‌سازی، با محوریت دولت و بدون منطق سودآوری، بیشتر با هدف تجدد، خودکفایی و تقویت اقتدار دولت دنبال شد. در همین راستا، نقش دولت به‌عنوان سرمایه‌گذار اصلی و ناکارآمدی بسیاری از صنایع نوپا مورد تأکید قرار می‌گیرد.

در سطح تحلیلی‌تر، آثاری مانند کتاب «رضاخان و توسعه ایران» فلاح‌زاده، تلاش می‌کند اقدامات دولت رضاشاه را در چارچوب نظریه‌های توسعه بررسی کند و دوگانه «ستایش مطلق» و «نفی مطلق» این دوره را به چالش بکشند. این آثار ضمن تفکیک ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی توسعه، نشان می‌دهند که رویکرد توسعه در این دوره بیش از آنکه فراگیر و نهادمند باشد، دولت‌محور و اقتدارگرا بوده است. در حوزه مقالات، برخی پژوهش‌ها با تکیه بر نظریه اقتصاد ملی فردریک لیست، سیاست‌های اقتصادی رضاشاه را متأثر از ناسیونالیسم اقتصادی و تمرکزگرایی می‌دانند و شکل‌گیری اقتصاد ملی را در پیوند با دولت مطلقه مدرن تحلیل می‌کنند. در مقابل، آثاری دیگر با رویکرد انتقادی، اصلاحات اقتصادی رضاشاه را در خدمت منافع قدرت‌های خارجی، به‌ویژه انگلستان، و ابزاری برای تقویت بخش نظامی و تمرکز سیاسی ارزیابی کرده‌اند. پژوهش‌های نهادگرایانه نیز نشان می‌دهند که انحصار قدرت سیاسی و ضعف نهادهای محدودکننده، مانع شکل‌گیری نهادهای فراگیر اقتصادی شد و پیامدهای آن به دوره‌های بعد منتقل گردید.

در نهایت، پایان‌نامه‌ها و مطالعات مرتبط با روابط خارجی، به‌ویژه روابط اقتصادی ایران و آلمان، بر پیوند میان تمرکز اقتصادی، دیپلماسی و ترجیحات ایدئولوژیک دولت رضاشاه تأکید دارند و نشان می‌دهند که سیاست خارجی و جهت‌گیری‌های اقتصادی، هم‌زمان متأثر از ساختار قدرت داخلی و تحولات نظام بین‌الملل بوده‌اند. در مجموع، اگرچه ادبیات موجود ابعاد مادی، نهادی و بین‌المللی اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه را به‌خوبی بررسی

کرده است، اما پیوند نظام مند میان هنجارهای اجتماعی - سیاسی مسلط، ترجیح انباشت سیاسی و شکل گیری اقتصاد سیاسی و دیپلماسی این دوره کمتر به صورت یکپارچه مورد تحلیل قرار گرفته است؛ خلأیی که پژوهش حاضر درصدد پر کردن آن است.

چارچوب نظری: اقتصاد سیاسی سیاست خارجی

اقتصاد سیاسی سیاست خارجی بر این فرض استوار است که تصمیمات بین المللی دولت ها را نمی توان صرفاً بر پایه ملاحظات ژئوپولیتیکی، امنیتی یا ایدئولوژیک تبیین کرد؛ بلکه ساختار اقتصادی دولت - شامل شیوه تولید، نوع درآمدهای دولت، میزان وابستگی اقتصاد به بیرون و ظرفیت صنعتی - چارچوب اصلی امکان پذیری ها و محدودیت های سیاست خارجی را تعیین می کند. به بیان دیگر، سیاست خارجی هر دولت امتداد منطقی نیازهای ساختاری اقتصاد داخلی آن است و دولت ها در عرصه بین المللی در پی آن اند که الزامات اقتصادی خویش را حفظ، تقویت یا ترمیم کنند.

در اقتصاد سیاسی، این اصل پذیرفته شده است که نحوه تأمین درآمدهای دولت، سطح اتکای اقتصاد به بازار جهانی و نیازهای توسعه ای از مهم ترین کانال هایی هستند که اقتصاد را به سیاست خارجی پیوند می دهند. یکی از رویکردهای برجسته در این حوزه، نظریه دولت رانتی است. مطابق این دیدگاه، دولت هایی که بخش عمده درآمد خود را نه از تولید داخلی، بلکه از رانت های برونزا - به ویژه نفت و گاز - کسب می کنند، نسبت به فشارهای اقتصادی خارجی آسیب پذیری کمتری دارند. این ویژگی، امکان اتخاذ سیاست خارجی استقلال جویانه تر، کم نیازتر به ادغام در اقتصاد جهانی و حتی پرریسک تر را برای آنها فراهم می سازد. از آنجا که این دولت ها به مالیات ستانی گسترده وابسته نیستند، جامعه نیز ابزار محدودتری برای اعمال فشار بر جهت گیری خارجی دولت دارد؛ در نتیجه، سیاست خارجی بیش از آن که بازتاب دهنده نیازهای اقتصادی جامعه باشد، ترجیحات امنیتی و ژئوپولیتیکی نخبگان حاکم را منعکس می کند.

در مقابل، نظریه دولت توسعه گرا تأکید دارد که دولت هایی که هدف اصلی شان صنعتی شدن و ارتقای ظرفیت تولید رقابتی است، ناگزیر باید به شبکه های سرمایه، فناوری و تجارت جهانی متصل شوند. در این مدل، سیاست خارجی به شکلی عملگرایانه تنظیم

اقتصاد سیاسی دولت‌سازی در عصر رضاشاه و بازتاب آن در ... ۳۰۹

می‌شود تا دسترسی به سرمایه، امنیت سرمایه‌گذاری، ثبات منطقه‌ای و پیوند با زنجیره‌های تولید جهانی تضمین گردد. چنین ساختار تولیدمحور و برنامه‌ریزی تکنوکراتیک، سیاست خارجی را به سمت تنش‌زدایی، دیپلماسی اقتصادی فعال و روابط پایدار با قدرت‌های صنعتی سوق می‌دهد.

رویکرد نظریه وابستگی نیز نشان می‌دهد که موقعیت ساختاری کشورها در نظام اقتصاد جهانی چگونه الگوهای سیاست خارجی آنها را محدود یا هدایت می‌کند. اقتصادهایی که به صادرات مواد خام یا واردات کالاهای صنعتی وابسته‌اند، غالباً سیاست خارجی‌ای اتخاذ می‌کنند که تداوم این ساختار نامتقارن را بازتولید می‌کند؛ زیرا هر گونه تغییر جدی در جهت‌گیری دیپلماتیک می‌تواند جریان سرمایه، تجارت و فناوری را مختل سازد. از این منظر، سیاست خارجی به ابزاری برای حفظ موقعیت نیمه‌پیرامونی یا پیرامونی تبدیل می‌شود، مگر آن که اراده‌ای سیاسی برای جهش ساختاری وجود داشته باشد.

پژوهشگران کلاسیکی در اقتصاد سیاسی بین‌الملل مانند رابرت گیلپین استدلال کرده‌اند که شیوه سازمان‌یابی اقتصاد داخلی، منافع ملی و در نتیجه رفتار خارجی دولت‌ها را به‌طور نظام‌مند جهت‌دهی می‌کند. گیلپین (Gilpin، ۱۹۸۷) نشان می‌دهد که دولت‌ها در محیط بین‌المللی به گونه‌ای رفتار می‌کنند که «مزیت‌های اقتصادی و ساختاری» خود را بازتولید یا تقویت کنند. از این رو، دولتی که اقتصادش بر صادرات مواد خام مبتنی است، سیاست خارجی‌ای را ترجیح می‌دهد که دسترسی به بازارهای انرژی و ثبات مسیرهای صادراتی را تضمین کند؛ در حالی که دولت دارای اقتصاد صنعتی و صادرات‌گرای تولیدی، سیاست خارجی خود را به سمت تنش‌زدایی، تأمین امنیت سرمایه‌گذاری و ادغام در زنجیره ارزش جهانی سوق می‌دهد.

این تحلیل بعدها توسط پژوهشگرانی همچون مایکل ماستاندونو گسترش یافت. او نشان داد که جهت‌گیری خارجی دولت‌ها نه تنها تابع توانایی‌های اقتصادی، بلکه وابسته به آسیب‌پذیری‌ها و نیازهای ساختاری اقتصاد داخلی است (Mastanduno، ۱۹۹۸). برای مثال، اقتصادی که به فناوری پیشرفته خارجی نیاز دارد، ناچار است روابط باثبات با

قدرت‌های صنعتی برقرار کند؛ اما اقتصادی که بر پایه رانت‌های طبیعی یا خودبسندگی نسبی عمل می‌کند، آزادی بیشتری برای اتخاذ سیاست خارجی مستقل یا پرهزینه دارد. به‌طور کلی، ساختار اقتصادی از چند کانال کلیدی بر سیاست خارجی اثر می‌گذارد:

❖ شیوه تأمین درآمد دولت:

دولت‌های مالیات‌محور برای حفظ رشد و تولید، نیازمند ثبات و تعامل خارجی‌اند؛ اما دولت‌های رانته می‌توانند بدون فشار اجتماعی، سیاست خارجی پرهزینه‌تری دنبال کنند.

❖ میزان وابستگی به اقتصاد جهانی:

هرچه وابستگی تجاری، فناوری و مالی بیشتر باشد، «هزینه تنش خارجی» افزایش یافته و سیاست خارجی به سمت همکاری و ثبات‌طلبی حرکت می‌کند.

❖ اهداف توسعه‌ای و صنعتی:

دولت‌های توسعه‌گرا برای دستیابی به رشد صنعتی، روابط خارجی را بر اساس جذب سرمایه، انتقال فناوری و حفظ بازارهای صادراتی تنظیم می‌کنند.

❖ ترکیب طبقاتی و ائتلاف‌های اقتصادی داخلی:

گروه‌های اقتصادی غالب – از انرژی و صنایع بزرگ تا تجار و نهادهای دولتی – می‌توانند مسیر سیاست خارجی را شکل دهند، زیرا منافع بین‌المللی متفاوتی دارند.

در نتیجه، سیاست خارجی تابعی از منطق اقتصادی داخلی است: هر دولت می‌کوشد در عرصه بین‌المللی الزامات ساختار اقتصادی خود را – از نیاز به سرمایه و ثبات گرفته تا دسترسی به بازار و میزان استقلال اقتصادی – تأمین و بازتولید کند.

روش پژوهش

این تحقیق سعی دارد با تأکید بر نظریه سازه‌انگاری اجتماعی کل‌گرا فرضیه خویش را اثبات نماید و متاثر از روش‌شناسی‌ای است که این نظریه بر مبنای آن مبتنا یافته است. به لحاظ روش تحقیق هم کار با تمرکز بر منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی و فیش‌برداری از آثار مختلف داده‌های خود را جمع‌آوری و در راستای نظریه مورد استفاده قرار دهد.

سازه‌انگاری به عنوان یکی از رویکردهای نوین در روابط بین‌الملل و اقتصاد سیاسی، با تأکید بر نقش هنجارها، ایده‌ها و مفاهیم اجتماعی، چارچوب تحلیلی مناسبی برای بررسی

اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه ارائه می‌دهد. برخلاف رویکردهای مادی‌گرایانه که بر عوامل عینی و ملموس تأکید دارند، سازه‌انگاری بر این اصل استوار است که واقعیت‌های اجتماعی از جمله پدیده‌های اقتصادی، بر ساخته‌های اجتماعی هستند که در بستر تاریخی خاص و از طریق کنش متقابل عوامل مختلف شکل می‌گیرند (Wendt، ۱۹۹۹: ۱). از این منظر، اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه نه صرفاً به عنوان مجموعه‌ای از سیاست‌ها و تصمیمات اقتصادی، بلکه به مثابه بر ساخته‌ای اجتماعی قابل تحلیل است که در تعامل پیچیده‌ای از عوامل داخلی و بین‌المللی شکل گرفته است. مفهوم «هویت» در کانون تحلیل سازه‌انگاران از اقتصاد سیاسی این دوره قرار می‌گیرد. رضاشاه با تکیه بر گفتمان ناسیونالیسم باستان‌گرا و مدرنیزاسیون آمرانه، در پی ساخت هویت جدیدی برای دولت و ملت ایران بود (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۸۹). این پروژه هویت‌سازی مستقیماً بر سیاست‌های اقتصادی تأثیر گذاشت، چنانکه تأکید بر «استقلال اقتصادی» به عنوان یکی از ارکان اصلی این هویت جدید، منجر به اتخاذ سیاست‌هایی مانند الغای امتیازات خارجی و تأسیس بانک ملی ایران شد. از منظر سازه‌انگاری، این سیاست‌ها را نمی‌توان صرفاً با منطق اقتصادی توضیح داد، بلکه باید آنها را در چارچوب پروژه بزرگ‌تر ساختن هویت ملی مدرن فهمید (Adib-Moghaddam، ۲۰۰۸: ۴۵).

سازه‌انگاری همچنین بر نقش گفتمان‌ها در شکل‌دهی به واقعیت‌های اقتصادی تأکید می‌ورزد. گفتمان مسلط در دوران رضاشاه که ترکیبی از ناسیونالیسم، سکولاریسم و توسعه‌طلبی آمرانه بود، چارچوب معنایی خاصی را برای درک و اجرای سیاست‌های اقتصادی ایجاد می‌کرد (فراستخواه، ۱۳۹۳: ۱۱۲). برای نمونه، مفهوم «ترقی» و «تجدد» که در این گفتمان مرکزیت داشت، به سیاست‌هایی مانند صنعتی‌سازی شتابزده و پروژه‌های بزرگ عمرانی مشروعیت می‌بخشید. این در حالی بود که گفتمان‌های رقیب مانند گفتمان مذهبی یا گفتمان عدالت‌خواهانه، به حاشیه رانده شده بودند. تحلیل گفتمانی اقتصاد سیاسی این دوره نشان می‌دهد که چگونه این ساختارهای معنایی بر انتخاب سیاست‌ها و توزیع منابع اقتصادی تأثیر گذاشته بودند. نهادگرایی تاریخی به عنوان شاخه‌ای از سازه‌انگاری، تحلیل عمیق‌تری از اقتصاد سیاسی این دوره ارائه می‌دهد. پتر هال و دیوید

ساسکیس (۲۰۰۱) بر این باورند که نهادها نه تنها قواعد رسمی حکمرانی، بلکه مجموعه‌ای از هنجارها و شناخت‌های اجتماعی هستند که رفتار کنشگران را شکل می‌دهند. نهادهای اقتصادی ایجاد شده در دوران رضاشاه مانند بانک ملی، نظام مالیاتی متمرکز و بوروکراسی دولتی مدرن، در واقع تجسم عینی همان ایده‌ها و هنجارهای جدید بودند (مهدوی، ۱۳۸۴: ۶۷). این نهادها از یکسو بازتاب پروژه مدرنیزاسیون بودند و از سوی دیگر، به تثبیت و بازتولید گفتمان مسلط کمک می‌کردند. تحلیل سازه‌انگاران از اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه بدون توجه به بستر بین‌المللی آن ناقص خواهد بود. نظام معنایی حاکم بر عرصه بین‌المللی در فاصله دو جنگ جهانی، به شدت تحت تأثیر گفتمان ناسیونالیسم و دولت‌ملت‌سازی بود. رضاشاه با بهره‌گیری از این گفتمان بین‌المللی، به دنبال ساختن تصویر جدیدی از ایران به عنوان کشوری مستقل و مدرن بود (Abrahamian، ۲۰۰۸: ۹۳). این تصویرسازی بین‌المللی مستقیماً بر سیاست‌های اقتصادی تأثیر می‌گذاشت، چنانکه پروژه‌هایی مانند راه آهن سراسری نه فقط برای اهداف اقتصادی، بلکه برای نمایش نمادین پیشرفت ایران به جهانیان طراحی شده بودند.

یافته‌ها

تحلیل اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه با رویکرد سازه‌انگاران و نهادگرایان نشان می‌دهد که این دوره فراتر از مجموعه‌ای از سیاست‌های اقتصادی صرف، برساخته‌ای اجتماعی بوده است که در تقاطع هنجارهای مسلط اجتماعی - سیاسی، ساختار قدرت داخلی و الزامات بین‌المللی شکل گرفته است.

نخست، تمرکز قدرت سیاسی در دست شاه و مشروعیت بخشی به اقتدار او، زمینه را برای شکل‌گیری اقتصادی دولت‌محور و متمرکز فراهم کرد. این تمرکز باعث شد بخش خصوصی نقش محدود و تابع تصمیم‌های متمرکز دولت داشته باشد و منابع اقتصادی عمدتاً در دست نهادهای دولتی متمرکز شود. نتیجه این تمرکز، پیشبرد برنامه‌های صنعتی و زیرساختی با کمترین مقاومت اجتماعی و نهادی و در عین حال محدود شدن امکان مشارکت عمومی در اقتصاد بود.

اقتصاد سیاسی دولت‌سازی در عصر رضاشاه و بازتاب آن در ... ۳۱۳

دوم، گفتمان‌های مسلط اجتماعی و سیاسی، شامل ناسیونالیسم باستان‌گرا، مدرنیزاسیون آمرانه و تأکید بر استقلال ملی، چارچوب معنایی مشخصی برای سیاست‌های اقتصادی فراهم کردند. پروژه‌های کلان صنعتی و عمرانی، مانند راه‌آهن سراسری، تأسیس بانک ملی و شرکت‌های دولتی، نه تنها اهداف اقتصادی بلکه اهداف نمادین و سیاسی را دنبال می‌کردند. این پروژه‌ها مشروعیت توسعه از بالا را تضمین کرده و در عین حال گفتمان‌های رقیب، از جمله نگرش‌های مذهبی، عدالت‌خواهانه یا بازارمحور، را به حاشیه رانده بودند. تحلیل گفتمانی نشان می‌دهد که گفتمان مسلط بر تعریف مفهوم «ترقی» و «تجدد» اثر گذاشت و سیاست‌ها را به گونه‌ای شکل داد که بازتولید هویت ملی مدرن و قدرت دولت را اولویت اصلی قرار دهد.

سوم، نهادهای ایجاد شده در این دوره، مانند بانک ملی، نظام مالیاتی متمرکز و شرکت‌های دولتی، هم ابزار توسعه اقتصادی و هم تجسم عینی هنجارها و گفتمان‌های مسلط بودند. این نهادها قواعد بازی اقتصادی و اجتماعی را تثبیت کردند و بازتولید گفتمان اقتدارگرایانه دولت را ممکن ساختند. نهادهای دولتی همچنین امکان مدیریت متمرکز منابع، تنظیم بازارها و کنترل رقابت اقتصادی را فراهم آوردند؛ اما در عین حال، با تمرکز قدرت و محدود کردن نهادهای میانجی، زمینه را برای ظهور فساد، ناکارآمدی و ناپایداری اقتصادی نیز فراهم کردند.

چهارم، بستر بین‌المللی و رقابت قدرت‌های جهانی، به ویژه در فاصله دو جنگ جهانی، نقش مهمی در جهت‌گیری‌های اقتصادی و دیپلماسی رضاشاه ایفا کرد. ایران در این دوره با فشار رقابت‌های بین‌المللی و خواست استقلال نسبی مواجه بود. رضاشاه با بهره‌گیری از این شرایط، سیاست‌های اقتصادی و صنعتی را با هدف تقویت اقتدار داخلی و تثبیت تصویر ایران به عنوان کشوری مستقل و مدرن پیگیری کرد. در واقع، اقتصاد سیاسی متمرکز و اقتدارگرایانه در داخل، هم‌زمان با دیپلماسی محاسبه‌گرانه و توسعه‌محور در خارج، به بازنمایی قدرت ایران در عرصه بین‌المللی کمک کرد و نوعی تعامل استراتژیک با قدرت‌های خارجی شکل داد.

پنجم، یافته‌ها نشان می‌دهند که ترکیب تمرکز قدرت، هنجارهای مسلط اجتماعی و گفتمان توسعه از بالا، الگویی از اقتصاد سیاسی اقتدارگرایانه و دولت‌محور ایجاد کرد که مسیر دیپلماسی این دوره را نیز تعیین نمود. این الگو، اگرچه در کوتاه‌مدت به تثبیت نظم، امنیت و توسعه برخی زیرساخت‌ها انجامید، اما در بلندمدت پیامدهایی مانند تمرکزگرایی شدید، محدودیت مشارکت اجتماعی، ضعف نهادهای اقتصادی مستقل و وابستگی‌گزینی به قدرت‌های خارجی به دنبال داشت.

در مجموع، اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه محصول پیچیده‌ای از تعامل میان هنجارهای اجتماعی - سیاسی، تمرکز قدرت داخلی، گفتمان‌های مسلط و شرایط بین‌المللی بود. این الگو نشان می‌دهد که سیاست‌های اقتصادی و دیپلماسی ایران در این دوره نه صرفاً محصول تصمیمات فردی یا الزامات فنی، بلکه بازتاب عمیق هنجارهای اجتماعی و سیاست‌گذاری اقتدارگرایانه دولت بوده است. از این منظر، تحولات اقتصادی و دیپلماسی رضاشاه باید به عنوان فرآیندی یکپارچه دیده شود که همزمان اهداف توسعه داخلی، مشروعیت سیاسی و تصویر بین‌المللی ایران را شکل می‌دهد.

بحث و استدلال

- بر اساس مرور نظریه‌ها، چارچوب مفهومی این مقاله بر سه محور اصلی استوار است:
- ۱- ساختار قدرت سیاسی: تمرکز قدرت در دست دولت، حذف نهادهای رقیب، ناسیونالیسم رسمی
 - ۲- ساختار اجتماعی در حال گذار: تضعیف نهادهای سنتی، شکل‌گیری طبقه متوسط جدید، فقدان جامعه مدنی مستقل
 - ۳- نقش دولت در نوسازی اقتصادی: توسعه زیرساخت‌ها، دولتی‌سازی صنایع، استفاده ابزاری از نوسازی اجتماعی
- تعامل این سه مؤلفه، ماهیت خاصی از اقتصاد سیاسی را در دوره رضاشاه شکل داده است که ویژگی آن، توسعه اقتدارگرایی بالا به پایین و حذف نیروهای اجتماعی مستقل بوده است.

بررسی زمینه‌های اجتماعی دوران رضاشاه:

درک ماهیت اقتصاد سیاسی هر دوره، بدون شناخت دقیق و همه‌جانبه زمینه‌های اجتماعی آن، تحلیلی ناقص و محدود خواهد بود. رضاشاه در شرایطی به قدرت رسید که جامعه ایران با مجموعه‌ای گسترده از تحولات اجتماعی، فرهنگی و طبقاتی مواجه بود. این تحولات نه تنها محدود به یک بخش خاص از جامعه نبود، بلکه در سطوح مختلف زندگی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تأثیرگذار بود و شرایطی را فراهم آورد که پذیرش نوع خاصی از توسعه اقتدارگرا و تمرکزگرایانه، بدون مقاومت جدی از سوی جامعه، امکان‌پذیر شود. این الگوی توسعه که از بالا هدایت می‌شد، از طریق نهادهای دولتی و سیاست‌های متمرکز اعمال شد و به مرور شکل اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه را تعیین کرد. در این بخش، مهم‌ترین مؤلفه‌های اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری اقتصاد سیاسی رضاشاه به تفصیل بررسی می‌شود.

ساختار طبقاتی و اجتماعی

در ابتدای قرن چهاردهم شمسی، جامعه ایران عمدتاً از سه طبقه اصلی تشکیل می‌شد: اشراف زمین‌دار، روحانیت، و بازاریان. در مقابل این سه طبقه، اکثریت جمعیت کشور را دهقانان و رعایا تشکیل می‌دادند که در فقر شدید، بی‌سواد و گسترده و محرومیت‌های اقتصادی به سر می‌بردند. این ساختار سنتی و نابرابر، فضایی را فراهم کرده بود که امکان نوسازی و تحول اجتماعی از درون جامعه وجود نداشت. نهادهای اجتماعی موجود، شامل شوراهای محلی، نظامات عشیره‌ای و دستگاه‌های سنتی قضایی، قادر به پاسخگویی به نیازهای دنیای مدرن نبودند و فاقد ظرفیت لازم برای مدیریت تحولات اقتصادی و اجتماعی بودند. به عبارت دیگر، این خلأ نهادی، زمینه را برای مداخله دولت و تمرکز قدرت در ساختار حکمرانی فراهم کرد و دولت توانست با اعمال سیاست‌های متمرکز، امور اقتصادی و اجتماعی را به طور مستقیم هدایت کند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۵۲).

شهرنشینی و تغییرات جمعیتی

در دهه های آغازین سده چهاردهم، روند شهرنشینی در ایران با شتاب بیشتری همراه شد، به ویژه در شهرهایی چون تهران، تبریز، مشهد و اصفهان. گسترش شبکه راه آهن و جاده ها امکان جابه جایی جمعیت، کالا و ایده ها را افزایش داد و فضای شهری به محل تمرکز نخبگان مدرن گرا، کارمندان دولتی و طبقات نوظهور تبدیل شد. رشد طبقه متوسط جدید، که برخاسته از بوروکراسی دولتی، مشاغل اداری و آموزش های نوین بود، به دولت رضاشاه پشتوانه اجتماعی برای اجرای سیاست های تجددگرایانه داد. این طبقه با بهره گیری از مهارت ها و دانش فنی خود، زمینه را برای اجرای پروژه های صنعتی، توسعه زیرساخت های شهری و مدرن سازی نهادهای اجتماعی فراهم آورد و در کنار دولت در پیشبرد اهداف مدرنیزاسیون همکاری کرد (میلانی، ۱۳۸۴: ۹۳).

نقش نخبگان فکری و فرهنگی

یکی از ویژگی های برجسته دوران رضاشاه، ظهور قشر جدیدی از روشنفکران، مهندسان، پزشکان و کارگزاران تحصیل کرده بود که عمدتاً در داخل یا خارج از کشور آموزش دیده بودند. این گروه، که تحت تأثیر اندیشه های ناسیونالیستی، تجددگرایی و دولت گرایی قرار داشتند، نقش مهمی در همراهی با دولت جدید ایفا کردند. آنان نه تنها در دستگاه اداری دولت مشغول شدند، بلکه در زمینه های فرهنگی، آموزشی و رسانه ای نیز به ترویج ایده های مدرنیزاسیون پرداختند. بدین ترتیب، دولت رضاشاه توانست با اتکا به این نخبگان، سیاست های خود را مشروعیت ببخشد و فرآیند اجرای آن ها را تسهیل کند. همکاری این گروه باعث شد که سیاست های توسعه صنعتی و اجتماعی دولت، جلوه ای علمی و مدرن پیدا کند و مقاومت سنتی جامعه در برابر تغییرات کاهش یابد (فکوهی، ۱۳۹۰: ۱۷۲).

تجددگرایی و گفتمان ملی گرایی

یکی از ویژگی های فرهنگی و اجتماعی مهم این دوره، گسترش گفتمان ملی گرایی و بازتعریف هویت ایرانی بر پایه تاریخ باستان بود. دولت رضاشاه با تضعیف عناصر مذهبی

و عشیره‌ای، بر تاریخ هخامنشی و ساسانی تأکید کرد و در پی ساختن یک «ملت واحد و دولت مقتدر» بود. این گفتمان، ابزار مهمی برای توجیه سیاست‌های تمرکزگرایانه و کاهش تنوعات قومی، مذهبی و منطقه‌ای به شمار می‌رفت. از سوی دیگر، ناسیونالیسم مدرن فضای اجتماعی را برای پذیرش توسعه به سبک غربی، حتی به قیمت سرکوب برخی سنت‌ها و محدود کردن نقش نهادهای مدنی، فراهم کرد. بدین ترتیب، سیاست‌های فرهنگی و آموزشی دولت به شکل مؤثری مکمل سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی بود و روند مدرنیزاسیون را تسریع کرد (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۱۱).

تأثیر زمینه‌های اجتماعی بر دیپلماسی دوران رضاشاه

زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی ایران، علاوه بر شکل‌دهی به اقتصاد سیاسی، مسیر و محدودیت‌های دیپلماسی دوران رضاشاه را نیز تعیین کردند. تمرکز قدرت سیاسی، ضعف نهادهای میانجی و اتکای دولت به نخبگان مدرن‌گرا موجب شد سیاست خارجی ایران عمدتاً بازتاب‌دهنده اهداف ملی‌گرایانه و توسعه‌ای دولت باشد تا فرآیندی تعاملی و مشارکتی با جامعه یا بازیگران بین‌المللی. به عبارت دیگر، اقتصاد سیاسی و ساختار اجتماعی، جهت‌گیری‌ها و محدودیت‌های دیپلماسی را شکل دادند و سیاست خارجی را به ابزاری برای تقویت اقتدار دولت و پیشبرد پروژه مدرنیزاسیون از بالا تبدیل کردند. به‌طور کلی، زمینه‌های اجتماعی ایران در آستانه و در طول حکومت رضاشاه، از ویژگی‌هایی چون نابرابری طبقاتی، ضعف نهادهای مدنی، گسترش شهرنشینی، رشد نخبگان مدرن‌گرا و گفتمان ملی‌گرایانه برخوردار بود. این شرایط نه تنها فضای مساعدی برای پذیرش الگوی نوسازی اقتدارگرا فراهم کرد، بلکه به دولت رضاشاه امکان داد تا بدون نیاز به مشروعیت اجتماعی از پایین، مسیر توسعه‌ای متمرکز و از بالا به پایین را پیگیری کند. علاوه بر این، همین ساختارهای اجتماعی و اقتصادی، جهت‌گیری‌ها و محدودیت‌های دیپلماسی دوران رضاشاه را نیز تعیین نمود و سیاست خارجی را عمدتاً ابزاری برای پیشبرد اهداف اقتدارگرایانه و مدرنیزاسیون از بالا ساخت، به گونه‌ای که هر تصمیم در عرصه بین‌المللی با اهداف داخلی و توسعه‌ای دولت هماهنگ بود.

بررسی عوامل سیاسی مؤثر بر ماهیت اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه

اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه در بستری از تحولات سیاسی عمیق شکل گرفت. با انقراض سلسله قاجار و استقرار سلطنت پهلوی، ساختار جدیدی از قدرت در ایران برقرار شد که مبتنی بر تمرکز، نظم، اقتدار و نقش مستقیم دولت در هدایت امور اقتصادی و اجتماعی بود. این تحولات نه تنها به دگرگونی ساختار حکومت انجامید، بلکه مسیر سیاست گذاری اقتصادی را نیز به شدت تحت تأثیر قرار داد. تغییرات بنیادین در قدرت سیاسی، به ویژه در سطح مرکزی، امکان اعمال سیاست های اقتصادی هماهنگ و کلان را برای دولت فراهم آورد و راه را برای اجرای پروژه های مدرنیزاسیون هموار کرد. در ادامه، مهم ترین عوامل سیاسی مؤثر بر شکل گیری این ساختار اقتصادی تحلیل می شود.

تمرکز قدرت در ساختار سیاسی جدید

یکی از شاخصه های اصلی دوران رضاشاه تمرکز شدید قدرت سیاسی در نهاد سلطنت بود. برخلاف دوران قاجار که در آن قدرت به صورت نسبتاً پراکنده میان شاه، اشراف، روحانیون و قبایل توزیع شده بود، رضاشاه ساختار حکمرانی را به گونه ای بازسازی کرد که تمامی سطوح تصمیم گیری، به ویژه در حوزه اقتصاد، به طور مستقیم تحت نظر شاه و نهادهای تحت امر وی قرار گرفت (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۷۱). این تمرکزگرایی امکان مداخله مستقیم دولت در بخش هایی چون بودجه ریزی، ایجاد صنایع دولتی، احداث راه آهن، اصلاحات ارضی و سازماندهی بازار کار را فراهم کرد. به بیان دیگر، شاه توانست با تمرکز قدرت، مسیر سیاست های اقتصادی را از بالا طراحی و اجرا کند و از مقاومت نهادهای سنتی و محلی جلوگیری نماید.

حذف و مهار نهادهای مستقل سیاسی

دولت رضاشاه با سرکوب احزاب سیاسی مستقل، تعطیلی مطبوعات منتقد، انحلال انجمن های ایالتی و ولایتی، و محدود کردن اختیارات مجلس شورای ملی، هر گونه نظارت سیاسی یا مشارکت دموکراتیک را کنار گذاشت. در چنین شرایطی، اقتصاد نیز از فضای رقابتی و مشارکتی تهی شد و عملاً به ابزاری در دست دولت برای اعمال سیاست های

تمرکزگرا بدل گشت. دولت با حذف رقبای سیاسی توانست آزادانه منابع را تخصیص دهد، پروژه‌های کلان را هدایت کند و صنایع استراتژیک را در تملک خود نگه دارد (کسروی، ۱۳۸۳: ۲۱۷). این سرکوب نهادهای مستقل سیاسی، زمینه را برای تصمیم‌گیری‌های اقتصادی بدون مداخله مخالفان فراهم کرد و مسیر اجرای برنامه‌های صنعتی، مالی و زیرساختی را تسهیل نمود.

تأسیس و گسترش نهادهای بوروکراتیک و نظامی

رضاشاه با توسعه ارتش منظم، ژاندارمری، شهربانی و دستگاه قضایی، نه تنها امنیت داخلی را تقویت کرد، بلکه نظم و اقتدار دولت را به دورافتاده‌ترین نقاط کشور گسترش داد. این ساختار امنیتی-بوروکراتیک به دولت این امکان را داد تا در فرآیند تولید، توزیع و مصرف مداخله کند و با کنترل دقیق منابع، سیاست‌های اقتصادی را با دقت بیشتری اجرا نماید. افزون بر این، بوروکراسی جدید تبدیل به بازوی اجرایی دولت در اجرای سیاست‌های توسعه‌ای شد و بخش بزرگی از طبقه متوسط جدید از دل همین نهادها برخاست (فکوهی، ۱۳۹۰: ۱۸۹). نقش این نهادها فراتر از امنیت داخلی بود؛ آن‌ها شبکه‌ای سازمان‌یافته برای مدیریت اقتصادی، جمع‌آوری مالیات و هماهنگی پروژه‌های صنعتی ایجاد کردند که پایه‌های اقتصاد دولتی را محکم ساخت.

اصلاحات قانونی و بازسازی ساختار مالکیت

در دوران رضاشاه مجموعه‌ای از قوانین مدرن در حوزه مالکیت، تجارت، مالیات و برنامه‌ریزی اقتصادی تصویب شد که هدف آن کاهش نفوذ مالکان سنتی و تمرکز قدرت اقتصادی در دست دولت بود. یکی از مصادیق مهم این رویکرد، قانون ثبت املاک و اصلاحات ارضی محدود بود که به دولت امکان می‌داد منابع تولید را کنترل کند و ساختار مالکیت زمین را تحت نظارت دولت قرار دهد. همچنین ایجاد بانک ملی ایران و نهادهای مالی دیگر، گامی در جهت دولتی کردن نظام پولی و بانکی بود (مدنی، ۱۳۸۲: ۲۳۳). این اقدامات قانونی، نه تنها ساختار اقتصاد را مدرن و متمرکز کرد، بلکه پایه‌ای برای اجرای پروژه‌های صنعتی و توسعه زیرساخت‌های اقتصادی ایجاد نمود.

سیاست بی طرفی فعال و روابط بین‌المللی

از منظر سیاست خارجی، رضاشاه تلاش کرد استقلال سیاسی ایران را حفظ کرده و ضمن اجتناب از وابستگی به یکی از دو قدرت بریتانیا یا شوروی، روابط اقتصادی و صنعتی متنوعی با کشورهای اروپایی، به‌ویژه آلمان برقرار کند. این سیاست به دولت امکان داد در فضای ژئوپلیتیکی نسبتاً متعادل‌تری برنامه‌های صنعتی‌سازی را پی بگیرد و فناوری و سرمایه خارجی را با اهداف خود هماهنگ سازد. این استقلال نسبی، کنترل دولت بر اقتصاد را تقویت کرد و مانع از سلطه کامل شرکت‌های خارجی شد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۹۷). بدین ترتیب، سیاست خارجی ایران نه تنها به عنوان ابزار سیاسی، بلکه به عنوان ابزاری برای توسعه صنعتی و اقتصادی نیز عمل می‌کرد.

بازسازی هویت ملی و نقش ایدئولوژی در اقتصاد

یکی از عوامل مهم سیاسی در دوران رضاشاه، تلاش برای بازتعریف هویت ملی ایران بر پایه تاریخ باستانی و ناسیونالیسم ایرانی بود. این بازسازی هویت، نه تنها در عرصه آموزش و فرهنگ، بلکه در عرصه اقتصاد نیز تأثیرگذار بود. دولت با تأکید بر خودکفایی، نوسازی صنایع بومی و کاهش نفوذ اقتصادی بیگانگان، نوعی اقتصاد ملی‌گرا را پی‌گیری کرد که در آن صنایع داخلی اولویت داشتند و وابستگی به خارج کاهش می‌یافت. این جهت‌گیری ایدئولوژیک، الگوی توسعه‌ای خاصی را در اقتصاد ایران پایه‌ریزی کرد که در آن دولت نقش هدایت‌گر و محافظ را ایفا می‌کرد (میراحمدی، ۱۳۸۷: ۱۲۲). به عبارتی، ایدئولوژی ملی‌گرایانه دولت، چارچوبی برای تصمیم‌گیری‌های اقتصادی و صنعتی ارائه داد و سیاست‌های توسعه‌ای را با اهداف فرهنگی و هویتی همسو ساخت.

تأثیر عوامل سیاسی بر دیپلماسی دوران رضاشاه

ساختار متمرکز و اقتدارگرای حکومت رضاشاه، سرکوب نهادهای مستقل سیاسی و هدایت مستقیم امور اقتصادی توسط دولت، تأثیر عمیقی بر سیاست خارجی ایران گذاشت. در این دوره، تصمیم‌گیری‌های کلان سیاسی و اقتصادی عمدتاً در دست شاه و حلقه نزدیک او متمرکز بود و فرصت برای شکل‌گیری سیاست خارجی تعاملی با نهادهای

اقتصاد سیاسی دولت‌سازی در عصر رضاشاه و بازتاب آن در ... ۳۲۱

داخلی یا جامعه مدنی محدود شد. این تمرکز، سبب شد که دیپلماسی ایران بیشتر به عنوان ابزاری برای تحقق اهداف داخلی دولت و تقویت اقتدار سیاسی عمل کند تا به عنوان یک فرایند مستقل و تعاملی با بازیگران بین‌المللی. جهت‌گیری‌های ملی‌گرایانه و اقتصاد مبتنی بر توسعه صنعتی از بالا، چارچوب‌های مشخصی برای سیاست خارجی ایجاد کرد. دولت تلاش می‌کرد روابط خود را با قدرت‌های خارجی به گونه‌ای مدیریت کند که استقلال سیاسی و اقتصادی ایران حفظ شود و در عین حال منابع و فناوری لازم برای اجرای پروژه‌های مدرنیزاسیون تأمین گردد. انتخاب شرکای اقتصادی، انعقاد قراردادهای صنعتی و بانکی، و تعیین اولویت‌های اقتصادی در سیاست خارجی، همه تحت تأثیر محاسبات سیاسی داخلی و اهداف اقتدارگرایانه دولت بود. به این ترتیب، دیپلماسی دوران رضاشاه نه تنها بازتاب‌دهنده وضعیت سیاسی متمرکز و اقتصاد دولتی بود، بلکه محدودیت‌ها و امکانات آن نیز از ساختار قدرت، ضعف نهادهای میانجی و وابستگی سیاست خارجی به اهداف توسعه‌ای دولت نشأت می‌گرفت (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۷۱).

تأثیر متقابل عوامل اجتماعی و سیاسی بر سیاست‌های اقتصادی رضاشاه

ماهیت اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه را نمی‌توان صرفاً محصول تصمیمات سیاسی یا ساختارهای اجتماعی دانست؛ بلکه باید آن را نتیجه تعامل پیچیده و هم‌افزای این دو دسته عوامل تلقی کرد. ترکیب اقتدار سیاسی و تحولات اجتماعی خاص دهه‌های آغازین قرن چهاردهم شمسی، بستری فراهم ساخت که در آن سیاست‌های اقتصادی خاصی اجرا شد که ویژگی‌های مشخصی چون تمرکزگرایی، دولتی‌سازی، و نوسازی شتاب‌زده داشتند. این سیاست‌ها، علاوه بر اثرگذاری بر اقتصاد، بر نظم اجتماعی، فرهنگ کار، و شکل‌گیری دولت-ملت نیز تأثیر مستقیم داشتند. در ادامه، به مهم‌ترین ابعاد این تأثیر متقابل می‌پردازیم.

دولت مقتدر و جامعه فاقد نهادهای مدنی

یکی از عوامل اصلی در شکل‌گیری سیاست‌های اقتصادی دوران رضاشاه، ناتوانی جامعه در ایفای نقش مستقل و مشارکتی بود. ضعف نهادهای مدنی، پراکندگی طبقاتی، و سلطه ساختارهای سنتی، باعث شد که دولت بتواند با کمترین مقاومت اجتماعی، طرح‌های

اقتصادی خود را اجرا کند. در غیاب احزاب، شوراهای کارگری، سندیکاها یا اصناف مستقل، برنامه ریزی اقتصادی بدون مشورت با جامعه و در قالبی کاملاً بالا به پایین انجام می‌شد (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۹۳). این خلأ نهادی، دولت را قادر ساخت تا بدون مواجهه با فشار اجتماعی یا انتقاد عمومی، منابع را متمرکز کرده و پروژه‌های صنعتی و زیرساختی را سریعاً اجرا نماید. بنابراین، ترکیب تمرکز سیاسی و ضعف اجتماعی، به سیاست‌های دولتی سازی و انحصارگرایی اقتصادی میدان داد و موجب شد که اقتصاد عملاً ابزار تحقق اهداف سیاسی شود.

نوسازی اجتماعی به مثابه ابزاری برای تحقق اهداف اقتصادی

از منظر دولت، نوسازی اجتماعی (مانند گسترش آموزش عمومی، اصلاح لباس، محدودسازی قدرت روحانیت و قبایل) نه صرفاً اهداف فرهنگی، بلکه ابزارهایی برای آماده‌سازی جامعه جهت پذیرش سیاست‌های اقتصادی جدید بودند. به بیان دیگر، دولت تلاش داشت با ساختن یک «ملت مدرن»، بستر اجتماعی لازم برای اجرای پروژه‌های صنعتی، حمل و نقل، و توسعه زیرساخت‌ها را فراهم کند. نوسازی اجتماعی در این معنا، کارکردی اقتصادی پیدا کرد و در خدمت تحکیم ساختار اقتصاد دولتی قرار گرفت (فکوهی، ۱۳۹۰: ۱۸۱). افزون بر این، سیاست‌های نوسازی اجتماعی موجب شکل‌گیری طبقه کارگر و کارمندان جدید شد که پایه‌های انسانی اجرای برنامه‌های اقتصادی و صنعتی دولت را تشکیل دادند.

بازتعریف مفهوم کار، نظم، و تولید

در گفتمان رسمی دولت رضاشاه، مفاهیمی چون نظم، انضباط، کار مفید، و تولید صنعتی به عنوان ارزش‌هایی مدرن و ملی معرفی می‌شدند. این مفاهیم، بخشی از ایدئولوژی دولت برای مشروعیت بخشی به توسعه اقتدارگرا بودند. جامعه‌ای که پیش‌تر مبتنی بر ساختارهای زراعی، خرده تولید و روابط سنتی بود، می‌بایست به نظم جدید صنعتی و اقتصادی تن می‌داد. این بازتعریف، با سیاست‌های اجباری همچون سربازگیری عمومی، احداث کارخانه‌های دولتی، و آموزش فنی همراه شد که از دل آن، طبقه کارگر دولتی و نیروی

کار مطیع ظهور کرد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۸۹). افزون بر نقش اقتصادی، این سیاست‌ها کارکرد اجتماعی و تربیتی نیز داشتند؛ به گونه‌ای که فرهنگ کاری و ارزش‌های صنعتی وارد زندگی روزمره مردم شد و هنجارهای جدیدی برای رفتار اقتصادی و اجتماعی ایجاد شد.

پیوند نخبگان اجتماعی با قدرت سیاسی

یکی دیگر از ابعاد مهم تعامل عوامل اجتماعی و سیاسی، اتحاد استراتژیک میان دولت و نخبگان مدرن‌گرای جامعه بود. این نخبگان شامل تحصیل‌کردگان، مهندسان، پزشکان، و مدیرانی بودند که عموماً از طبقات متوسط نوظهور برخاسته و در پی ارتقای منزلت اجتماعی خویش از مسیر نزدیکی به دولت بودند. دولت نیز این نیرو را به‌عنوان کادر اداری و فنی مورد استفاده قرار داد و به‌این ترتیب، ساختار بوروکراسی مدرن و اقتصاد دولتی را توسعه داد (میلانی، ۱۳۸۴: ۹۹). این پیوند موجب شد که الگوی اقتصاد سیاسی رضاشاه، نه فقط از بالا، بلکه با حمایت بخشی از جامعه اجرا شود و مشروعیت نسبی در میان گروه‌های تحصیل‌کرده و نخبگان فنی و اداری پیدا کند.

ساخت دولت-ملت از مسیر سیاست‌گذاری اقتصادی

اقتصاد دوران رضاشاه تنها ابزاری برای رشد تولید و توسعه نبود؛ بلکه ابزار ساختن ملت و تقویت یکپارچگی ملی نیز بود. احداث راه‌آهن سراسری، گسترش جاده‌ها، تأسیس کارخانه‌های دولتی، و آموزش عمومی، همگی در خدمت ایجاد همبستگی ملی و مهار هویت‌های محلی، قبیله‌ای و مذهبی قرار داشتند. در این میان، سیاست‌های اقتصادی دولت نقش مهمی در تحکیم قدرت سیاسی مرکزی ایفا کرد (میراحمدی، ۱۳۸۷: ۱۳۴). این رویکرد نشان می‌دهد که پروژه‌های اقتصادی و توسعه‌ای رضاشاه نه تنها اهداف اقتصادی، بلکه اهداف سیاسی و هویتی را نیز دنبال می‌کردند و اقتصاد ابزاری برای ساختن دولت-ملت به شمار می‌آمد.

در این راستا، تعامل عوامل اجتماعی (همچون ساختار طبقاتی، رشد شهرنشینی، و ظهور نخبگان جدید) و سیاسی (همچون تمرکز قدرت، ناسیونالیسم دولتی، و سرکوب نهادهای

مستقل)، زمینه ساز ظهور الگویی از اقتصاد سیاسی در دوران رضاشاه شد که ویژگی‌های زیر را داشت:

- دولتی بودن اقتصاد و مداخله مستقیم حکومت در تولید و توزیع؛
- غیاب مشارکت اجتماعی در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی؛
- پیوند سیاست‌گذاری اقتصادی با اهداف سیاسی و ایدئولوژیک؛
- نقش ابزارهای نوسازی اجتماعی در تسهیل پروژه‌های اقتصادی؛
- تقویت ساختار دولت-ملت از طریق سیاست‌های اقتصادی.

به این ترتیب، اقتصاد سیاسی رضاشاه را باید محصول برآیند متقابل نیروهای اجتماعی و سیاسی دانست، نه صرفاً حاصل اراده فردی یا سیاست‌های دولتی.

بازتاب این تأثیر متقابل بر دیپلماسی این دوره

ماهیت اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه، نتیجه تعامل پیچیده عوامل اجتماعی و سیاسی بود؛ تعاملاتی که نه تنها سیاست‌های اقتصادی کشور را شکل دادند، بلکه چارچوب و جهت‌گیری دیپلماسی ایران را نیز تعیین کردند. تمرکز قدرت در نهاد سلطنت، ضعف نهادهای مدنی و سرکوب نهادهای مستقل، همراه با پیوند دولت با نخبگان مدرن‌گرا، سبب شد تصمیم‌گیری‌های کلان اقتصادی و سیاسی عمدتاً در دستان شاه و حلقه نزدیک او متمرکز شود. این شرایط، فضای تعاملی و انعطاف‌پذیر برای سیاست خارجی را محدود کرد و دیپلماسی کشور عمدتاً به ابزاری برای تحقق اهداف داخلی دولت و تقویت اقتدار سیاسی تبدیل شد.

در عین حال، جهت‌گیری‌های ملی‌گرایانه و ایدئولوژیک دولت، چارچوب مشخصی برای روابط بین‌المللی ایجاد کرد. انتخاب شرکای اقتصادی، قراردادهای صنعتی و بانکی، و مدیریت منابع و فناوری، همگی تحت تأثیر ساختار اقتصاد سیاسی و اهداف اقتدارگرایانه دولت بود. به این ترتیب، سیاست خارجی ایران در این دوره، علاوه بر بازتاب وضعیت داخلی اقتصادی و سیاسی، به وسیله سیاست‌های اقتصادی دولت جهت‌دهی شد و محدودیت‌ها و اولویت‌های آن نیز از ماهیت اقتصاد سیاسی ناشی گردید.

به بیان دیگر، بدون درک تعامل پیچیده عوامل اجتماعی و سیاسی و تأثیر آنها بر اقتصاد، تحلیل دیپلماسی دوران رضاشاه ناقص خواهد بود. این بازتاب، نشان‌دهنده نقش اساسی سیاست اقتصادی به عنوان محور هدایتگر دیپلماسی و تعیین‌کننده مسیر روابط بین‌المللی در آن دوره است (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۹۳).

نتیجه‌گیری

تحلیل اقتصاد سیاسی دوران رضاشاه آشکار کرد که شکل‌گیری و جهت‌گیری سیاست‌های اقتصادی و دیپلماتیک آن دوره را باید در چارچوب تعاملات پیچیده میان ساختار اقتدارگرای سیاسی، ضرورت‌های دولت‌سازی و پروژه نوسازی اقتصادی دولتی شده فهم کرد. رضاشاه در پی ایجاد یک دولت متمرکز و توانمند بود و این هدف، مستلزم بازآرایی بنیان‌های اقتصادی در قالب الگویی بود که در آن دولت به موتور محرک اصلی توسعه و کنترل‌کننده منابع تبدیل شود. همین الگوی اقتصاد سیاسی، به‌طور غیرمستقیم اما عمیق، چارچوب و حدود سیاست خارجی ایران را نیز تعریف کرد.

نوسازی اقتصادی این دوره نه از دل مطالبات سازمان‌یافته اجتماعی، بلکه در واکنش به بحران‌های مزمن دولت‌سازی، ناامنی، گسست نهادی و فشارهای ژئوپولیتیکی شکل گرفت. به همین دلیل، توسعه اقتصادی بیش از آنکه بر منطق بازار، رقابت یا مشارکت نیروهای اجتماعی تکیه داشته باشد، بر عقلانیت سیاسی دولت، تمرکز قدرت و ضرورت تثبیت اقتدار مرکزی استوار بود. این ساختار، به اقتصاد سیاسی دوره رضاشاه ماهیتی ابزاری بخشید؛ اقتصادی که کارویژه اصلی آن حفظ انسجام داخلی، ارتش‌سازی، نوسازی اداری و تقویت ظرفیت دولت-ملت بود. تمرکز قدرت در دست شاه، حذف نهادهای رقیب، و گسترش بوروکراسی و نیروهای نظامی، فضای لازم برای اجرای این نوسازی از بالا را فراهم کرد و همین منطق، جهت‌گیری‌های سیاست خارجی را نیز تعیین نمود.

در سطح دیپلماسی، اقتصاد سیاسی رضاشاهی به گونه‌ای سامان یافت که سیاست خارجی به ابزار مکمل پروژه دولت‌سازی و نوسازی اقتصادی تبدیل شد. تلاش برای برقراری روابط متوازن با قدرت‌های جهانی، کاستن از نفوذ تاریخی روس و انگلیس و گرایش به همکاری با آلمان، بازتابی از همین منطق بود. دیپلماسی اقتصادی این دوره نه با

هدف ادغام در بازار جهانی، بلکه برای جذب فناوری، سرمایه، تخصص فنی و حمایت سیاسی جهت پیشبرد برنامه‌های دولتی عمل می‌کرد.

نوسازی اجتماعی هدایت‌شده — شامل آموزش، تبلیغات ملی‌گرایانه، اصلاحات فرهنگی، و توسعه زیرساختی — نیز بیشتر جنبه ابزاری یافت و به‌جای تقویت نیروهای اجتماعی مستقل، وابستگی طبقات جدید به دولت را بازتولید کرد. همین محدودیت در شکل‌گیری نهادهای مستقل اقتصادی و مدنی، پیوند میان توسعه اقتصادی و مشارکت اجتماعی را شکننده ساخت و در نتیجه، پایداری الگوی توسعه را با چالش مواجه کرد.

در مجموع، اقتصاد سیاسی رضاشاه را باید ترکیبی از اقتدار سیاسی، نوسازی شتاب‌زده، و تلاش برای ایجاد دولت-ملت مدرن دانست. دولت در این چارچوب نه تنها کارگزار اصلی اقتصاد، بلکه تولیدکننده معنا، نظم و مشروعیت نیز بود. اما این الگوی دولتی شده توسعه، به دلیل فقدان مشارکت اجتماعی و وابستگی شدید نهادهای اقتصادی به دولت، به‌طور ساختاری ناپایدار بود. چنان‌که با تغییر شرایط بین‌المللی و برکناری رضاشاه، بسیاری از بنیان‌های این الگو فروپاشید یا متوقف شد.

این تجربه تاریخی نشان می‌دهد که جهت‌گیری سیاست خارجی ایران در این دوره، نه محصول تعامل نیروهای اجتماعی یا منطق متکثر اقتصادی، بلکه امتداد منطقی اقتصاد سیاسی اقتدارگرا و متمرکز بود. دیپلماسی عمدتاً ماهیتی ابزاری، شخصی‌شده و واکنشی داشت و روابط خارجی در خدمت اهداف دولت‌سازی، جذب فناوری، ایجاد موازنه در برابر قدرت‌های بزرگ و تضمین امنیت سیاسی رژیم قرار گرفت. انتخاب شرکای اقتصادی، از جمله گرایش به آلمان، بیش از آنکه تابع منطق بازار باشد، بر مبنای محاسبات سیاسی، امنیتی و ایدئولوژیک شکل گرفت و این امر ساختار دیپلماسی را آسیب‌پذیر کرد.

در این چارچوب، درس اصلی این تجربه برای فهم دیپلماسی ایران آن است که میزان تمرکز قدرت و نحوه سازمان‌یابی اقتصاد داخلی، تعیین‌کننده انعطاف‌پذیری، استقلال و پایداری سیاست خارجی است. هنگامی که اقتصاد سیاسی بر اتکای صرف به دولت و حذف نهادهای مستقل استوار است، دیپلماسی ناگزیر ماهیتی ابزارگونه و شکننده می‌یابد. همچنین می‌توان نشان داد که در این دوره الگویی پایدار در سیاست خارجی ایران شکل

نگرفت؛ زیرا جهت‌گیری‌های خارجی بر بنیان‌های اقتصادی و نهادی کم‌دوام قرار داشت و با تغییر توازن نیروها در عرصه داخلی و بین‌المللی به سرعت دچار فروپاشی شد. سرانجام، تجربه رضاشاهی به‌روشنی نشان می‌دهد که استقلال دیپلماتیک واقعی تنها زمانی امکان‌پذیر است که اقتصاد داخلی بر پایه مشارکت اجتماعی، نهادهای مستقل و تنوع‌بخشی به منابع قدرت اقتصادی بنا شده باشد. فقدان این عناصر، حتی در حضور یک دولت مقتدر، به وابستگی دیپلماسی به شخص حاکم، آسیب‌پذیری در برابر شوک‌های بین‌المللی و ناپایداری ساختاری سیاست خارجی می‌انجامد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴)، ایران بین دو انقلاب: از مشروطه تا انقلاب اسلامی. ترجمه ُ احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۲)، مشروطه ایرانی. تهران: اختران.
- افشاری، محسن (۱۳۹۴)، «بررسی تطبیقی اقتصاد سیاسی دولت رضاشاه و دولت پهلوی دوم»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی ایران معاصر، سال ۱۰، شماره ۲، صص ۸۵-۱۱۰.
- امینی، حسین (۱۳۹۸)، دولت‌سازی در ایران پهلوی اول. تهران: پژوهشکده مطالعات تاریخی.
- انواری، رضا (۱۳۹۲)، «تحول نهادهای اجتماعی در دوران رضاشاه»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ۱۵، شماره ۳، صص ۱۲۳-۱۴۷.
- بخشی، مهرداد (۱۳۹۰)، جامعه‌شناسی دولت در ایران: از قاجار تا پهلوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۳)، گفتمان‌نوسازی در ایران. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- توکلی، محمود (۱۳۹۱)، ساخت قدرت و دولت‌مدن در ایران. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- توکلی، علیرضا؛ محموداوغلی، رضا (۱۴۰۲). «مولفه‌های تهدیدکننده همکاری استراتژیک ایران و روسیه». فصلنامه تعاملات دیپلماتیک، دوره ۱، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صص ۱۰۱-۱۲۸. DOI: 10.22034/dpiq.2023.194817.128
- سیاوشی، طیب، و نورمحمدی، مرتضی. (۱۴۰۳). نقش دیپلماسی اقتصادی در توسعه راهبردهای تنوع‌محور قطر (۲۰۱۷-۲۰۲۴). (فصلنامه تعاملات دیپلماتیک، ۲(۸)، ۸۱-۱۱۴. <https://doi.org/10.22034/dpiq.2025.503196.1021>

- فکوهی، ناصر (۱۳۹۰)، توسعه و تضاد: نقدی بر نوسازی آمرانه. تهران: نشر نی.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۶)، اقتصاد سیاسی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی. تهران: نشر مرکز.
- کیانی، داوود؛ یاقوتی، ویدا (۱۴۰۳). «دیالکتیک‌های روابط ایران و آلمان: تحلیلی بر تعاملات در سطح دوجانبه و چندجانبه (اروپایی)». *فصلنامه تعاملات دیپلماتیک*، دوره ۲، شماره ۶، تابستان ۱۴۰۳، صص ۲۰۱-۲۷۰. DOI: 10.22034/dpiq.2025.506796.1024.
- میلانی، عباس (۱۳۸۴)، نخبگان ایرانی. تهران: طرح نو.
- میراحمدی، حسن (۱۳۸۷)، ایدئولوژی و سیاست در ایران معاصر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

References

- Adib-Moghaddam, A. (2008). *Iran in World Politics*. Columbia University Press.
- Hall, P. & Soskice, D. (2001). *Varieties of Capitalism*. Oxford University Press.
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press
- Foran, John (1993). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*. Boulder: Westview Press.
- Leftwich, Adrian (2000). *States of Development: On the Primacy of Politics in Development*. Cambridge: Polity Press.
- Mastanduno, M. (1998). Economics and security in statecraft and scholarship. *International Organization*, 52(4), 825-854.
- Moore, Barrington (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press.
- O'Brien, Robert & Williams, Marc (2016). *Global Political Economy: Evolution and Dynamics*. London: Palgrave.
- Skocpol, Theda (1979). *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press
- Berridge, G. R. (2015). *Diplomacy: Theory and Practice*. 5th Edition. Palgrave Macmillan.
- Neumann, I. B. (2012). *At Home with the Diplomats: Inside a European Foreign Ministry*. Cornell University Press.

Translated References into English

- Abrahamian, Ervand (2005). *Iran Between Two Revolutions: From the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution*. Translated by

- Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Nashr-e Ney [In Persian].
- Ajoudani, Mashallah (2003). *The Iranian Constitutional Movement*. Tehran: Akhtaran [In Persian].
- Afshari, Mohsen (2015). "A Comparative Study of the Political Economy of Reza Shah's State and the Second Pahlavi State." *Quarterly Journal of Contemporary Iranian Historical Studies*, Vol. 10, No. 2, pp. 85–110 [In Persian].
- Amini, Hossein (2019). *State-Building in Iran during the First Pahlavi Era*. Tehran: Research Center for Historical Studies [In Persian].
- Anvari, Reza (2013). "Transformation of Social Institutions during the Reza Shah Period." *Iranian Journal of Sociology*, Vol. 15, No. 3, pp. 123–147 [In Persian].
- Bakhshi, Mehrdad (2011). *The Sociology of the State in Iran: From the Qajar to the Pahlavi Period*. Tehran: University of Tehran Press [In Persian].
- Tajik, Mohammad Reza (2004). *The Discourse of Modernization in Iran*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance [In Persian].
- Tavakoli, Mahmoud (2012). *The Structure of Power and the Modern State in Iran*. Tehran: Center for the Recognition of Islam and Iran [In Persian].
- Fakouhi, Nasser (2011). *Development and Conflict: A Critique of Authoritarian Modernization*. Tehran: Nashr-e Ney [In Persian].
- Katouzian, Mohammad Ali (2007). *The Political Economy of Iran: From the Safavid Era to the End of the Pahlavi Period*. Tehran: Markaz Publishing [In Persian].
- Milani, Abbas (2005). *Iranian Elites*. Tehran: Tarh-e Now [In Persian].
- Mirahmadi, Hassan (2008). *Ideology and Politics in Contemporary Iran*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Kiani, Davood, & Yaghouti, Vida (2025). "Dialectics of Iran–Germany Relations: An Analysis of Bilateral and Multilateral (European) Interactions *Diplomatic Interactions Quarterly*., Vol. 2, No. 6, Summer 2024, pp. 201–270. <https://doi.org/10.22034/dpiq.2025.506796.1024> [In Persian].
- Tavakkoli, Alireza, & Mahmoudoghli, Reza (2023). "Threatening Factors of Strategic Cooperation between Iran and Russia." *Diplomatic Interactions Quarterly*, Vol. 1, No. 1, Spring 2023, pp. 101–128. <https://doi.org/10.22034/dpiq.2023.194817> [In Persian].

Siyavashi, T., & Nourmohammadi, M. (2025). The role of economic diplomacy in the development of Qatar's diversification strategies (2017–2024). *Diplomatic Interactions Quarterly*, 2(8), 81–114. <https://doi.org/10.22034/dpiq.2025.503196.1021> [In Persian].

